

RIMSKA RELIGIJA I KULTOVI U EPIDAURU

Rimska kolonija Epidaur (današnji Cavtat) slabo je arheološki istražena, pa je to glavni problem u proučavanju bilo kojeg aspekta rimskog života na području današnjeg Dubrovnika. Međutim, zahvaljujući epigrafskoj građi, materijalnim ostacima, stanovitoj tradiciji i indikacijama, moguće je nešto kazati o rimskoj religiji i kultovima u Epidauru u vremenu rimske dominacije našom obalom. Dosada smo uspjeli izdvojiti sljedeća božanstva i kultove: Jupitera, Minervu, Dijanu, Asklepija, carski kult i Mitru. Jupiter, Dijana i nepoznato božanstvo su potvrđeni natpisom. Štovanje Minerve je dosada potvrđeno samo kao privatno u vidu brončane statue. O Asklepijevom kultu govori tradicija i analogije s Naronom, a tri geme s njegovim likom svakako ne mogu biti dovoljan dokaz o javnom štovanju toga kulta. Carski kult je također dokazan s dva natpisa, a posredno i počasnim natpisom Dolabele. Mitra je zasada najbolje poznato i potvrđeno božanstvo na području Cavtata, ali još nije pronađen nijedan natpis koji bi ga spominjao. Kako tek trebaju uslijediti nova arheološka istraživanja, ali i završiti sa započetima na području Cavtata i okolice, popis štovanih božanstava i kultova će zasigurno biti veći, a naše spoznaje bit će mnogo bolje argumentirane. Jasno je vidljiva rasprostranjenost spomenutih kultova i božanstava na širem području nekadašnje kolonije Epidaur što može poslužiti i kao dobar pokazatelj romanizacije dubrovačkog kraja.

KLJUČNE RIJEČI: *Epidaur, Cavtat, Jupiter, Minerva, Asklepije, carski kult, Mitra*

Rimska kolonija Epidaur nalazila se u današnjem Cavtatu, preciznije, na poluotoku Ratu, oko 19 km udaljenom od Dubrovnika.¹ Kolonija je vjerojatno bila osnovana još u vrijeme Augusta i formirana dedukcijom rimskih građana, a njeni su stanovnici bili upisani u tribus *Tromentina*.² Ako je suditi prema nadgrobnim natpisima od kojih samo četiri spominju vojnike, to je bila agrarna, a ne veteranska

ROMAN RELIGION AND CULTS IN EPIDAURUM

The Roman colony of Epidaurum (modern-day Cavtat) has been poorly excavated, which represents the main problem in a study of any aspect of Roman life in the area of present-day Dubrovnik. However, thanks to epigraphic holdings, material remains, certain traditions and other indicators, it is possible to say something about Roman religion and cults in Epidaurum in the period of Roman rule over the Croatian coastal region. So far, we have succeeded in identifying the following worshipped deities and cults: Jupiter, Minerva, Diana, Aesculapius, the imperial cult and Mithra. Jupiter, Diana and an unknown deity have been confirmed by an inscription, while the worship of Minerva has been confirmed only in private in the form of a bronze statue. The cult of Aesculapius is suggested by tradition and analogies with Narona, though three decorative pieces with his figure on them cannot be considered sufficient proof of public worship of the cult. The imperial cult has also been confirmed by two inscriptions, and also indirectly by the testimony of the Dolabela inscription. Mithra is the most well-known and confirmed deity in the Cavtat area. However, no inscriptions have been found bearing his name. As new archaeological excavations are still to follow, and the ones that have commenced have not been completed yet, the list of worshipped deities and cults in the area of Cavtat and its surroundings will certainly be longer, and our insights much better supported. There is a clear distribution of the abovementioned cults and deities in the wider area of the former colony of Epidaurum, which serves as a good indicator of the Romanisation of the Dubrovnik region.

KEY WORDS: *Epidaurum, Cavtat, Jupiter, Minerva, Aesculapius, imperial cult, Mithra*

The Roman colony of Epidaurum was located in present-day Cavtat, or to be more precise on the Rat Peninsula, approximately 19 km from Dubrovnik.¹ The colony was probably founded in the period of Augustus and formed by the deduction of Roman citizens. Its population was enrolled in the *Tromentina* tribus.² Judging from grave inscriptions, of which only four mention soldiers, it was an agrar-

1 A. FABER, 1966, 25, 28; N. CAMBI, 2006, 188.

2 I. BOJANOVSKI, 1988, 81; N. CAMBI, 2006, 188-189.

1 A. FABER, 1966, 25, 28; N. CAMBI, 2006, 188.

2 I. BOJANOVSKI, 1988, 81; N. CAMBI, 2006, 188-189.

SL. I. / FIG. 1.

Položaj brijega sv. Roka na poluotoku Ratu (Google Maps).

Position of St. Roch's Hill on the Rat Peninsula (Google maps).

kolonija.³ Slaba arheološka istraženost i danas predstavlja velik problem u proučavanju starog vijeka na području Cavtata te njegove bliže i šire okolice. Naše spoznaje o rimskodobnom Epidauru temelje se ponajviše na natpisnoj građi i na, mahom slučajno, otkrivenim artefaktima iz tog vremena.

Budući da je poluotok Rat bio sjedište rimske kolonije u Epidauru, tamo bi trebao biti i forum s hramom kapitolijske trijade, s mogućnošću postojanja i drugih hramova. Kod kapele sv. Roka⁴ (Sl. 1) na istoimenom je brijegu društvo za starine "Epidaur" 1911. godine dalo kopati jednu polukružnu ogradu od opeka, a prilikom iskopavanja pronađen

ian rather than a veteran colony.³ The poor state of archaeological excavations still represents a major problem in the study of the ancient period in the area of Cavtat and its closer and wider surroundings, and our understanding of Roman Epidaurum is based mostly on inscribed artefacts and other artefacts from the period unearthed mostly by chance.

Since the Rat Peninsula was the seat of the Roman colony of Epidaurum, there must also have been a forum with a temple of the Capitoline triad, with the possible existence of other temples too. Near the Chapel of St. Roch⁴ (Fig. 1), on the hill bearing the same name, the "Epidaurum" Antiquity Society or-

3 I. BOJANOVSKI, 1988, 81. Na sljedećim natpisima se spominje vojska: CIL III, 1742, 1743, 1744 i 8406.

4 Na mjestu spomenute kapele izgrađen je mauzolej obitelji Račić 1921. godine. Kako bi se očuvalo sjećanje na nekadašnju kapelu posvećenu sv. Roku, u mauzoleju je izrađen njegov reljef s pripadajućom ikonografijom.

3 I. BOJANOVSKI, 1988, 81. In the following inscriptions, the army is mentioned: CIL III, 1742, 1743, 1744 and 8406.

4 In 1921, the Račić family mausoleum was erected on the site of the chapel. To preserve the memory of the former chapel dedicated to St. Roch, a relief of him was created in the mausoleum, complete with relevant iconography.

SL. 2. / FIG. 2.

Objekt na kraju poluotoka Rata. Pogled sa zapada
(foto: B. Bijadija).

*Structure on the tip of the Rat Peninsula. View from the west
(photo: B. Bijadija).*

je žrtvenik sa spomenom Jupitera⁵ te ostaci neke građevine s dobro očuvanim vapnenačkim betonom. Tu je pronađena stučena opeka i brončani novčić s glavom Jupitera.⁶ Tek iz natpisa doznajemo da je nama nepoznati dedikant postavio žrtvenik Najboljem i Najvećem Jupiteru. Velika je šteta što nije sačuvano ime dedikanta. Da je sačuvano, bili bismo u mogućnosti otkriti njegovo podrijetlo i socijalni status, a mogli bismo preciznije datirati i natpis. Ovako se on datira u vrlo širok vremenski raspon, od cara Augusta do cara Dioklecijana. Možemo

dered the excavation of a semi-circular brick wall in 1911. During the excavations, an offering place was unearthed which mentioned Jupiter,⁵ as well as the remains of a structure with well-preserved limestone concrete, and also a bronze coin with Jupiter's head.⁶ We find out from the inscription that an unknown dedicant established an offering place to Jupiter Best and Greatest. It is a great pity that the dedicant's name has not been preserved. If it had been preserved, we would have been able to discover his descent and social status, and also date the in-

5 A. ŠAŠEL, J. ŠAŠEL, br. 1861. Nije sigurno nalazi li se danas žrtvenik u depou Dubrovačkih muzeja ili je izgubljen. U restituciji natpis glasi: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / v(otum) s(olvit) / O[-*.

6 M. ŠTUK, 1913, 57-58.

5 A. ŠAŠEL, J. ŠAŠEL, nr. 1861. It is uncertain whether the offering stone is currently in the Dubrovnik Museums Depots or if it has been lost. The restitution of the inscription reads: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / v(otum) s(olvit) / O[-*.

6 M. ŠTUK, 1913, 57-58.

spekulirati da je kapela sv. Roka mogla zamijeniti neki poganski hram, što bi predstavljalo kontinuitet zaposjedanja kulturnog mjesta.⁷ Ako je suditi prema natpisu pronađenom na najvišoj točki poluotoka, to je mogao biti hram posvećen Jupiteru ili Kapi- tolijskoj trijadi. S poluotoka Rata potječe i natpis koji postavlja *Quintus Fulvius Clemens*, ali nam nije poznato kojem se božanstvu spomenuti obraća.⁸

Direktan dokaz o postojanju sakralnih građevina na poluotoku Ratu predstavlja i natpis o izgradnji trijema između hramova i još nekog građevinskog zahvata.⁹ Na samom vrhu istoimenog poluotoka otkrivena je početkom 20. stoljeća rimska građevina na kojoj su u tijeku arheološka istraživanja pod stručnim vodstvom R. Menalo iz Dubrovačkih muzeja¹⁰ (Sl. 2). Radi se o dvije prostorije, a u jednoj se primjećuje isklesani kanal. Još je uvijek teško reći je li to bila vila urbana ili neki javni objekt, možda hram.¹¹ Međutim, to će biti moguće utvrditi tek nakon objave rezultata iskapanja. R. Menalo objekt okvirno datira od 2. do 4. stoljeća.¹² Zasada bi bilo premiono povezivati natpis o hramovima s ovom građevinom.

Zasada na prostoru poluotoka Rata nemamo nikakve dokaze o štovanju Minerve i Junone, koje uz Jupitera čine kapitolijsku trijadu. No, iz Pridvorja u Konavlima potječe jedna brončana statua Minerve visoka 8,1 cm, koja je davne 1884. godine donesena u Knežev dvor, a objavio ju je B. Gavela¹³ (Sl. 3). Statua je rađena u tehnici punog lijevanja, a nosi karakteristike grčko-rimske minijaturene plastike nastale kao kopija nekog monumentalnog antičkog prototipa izravnim ili neizravnim utjecajem grčke monumentalne klasike 5. st. pr. Kr. Na glavi ima antičku kacigu s perjanicom koja se spušta sve do pleća. Lijeva ruka joj je podignuta do visine kacige i odmaknuta od tijela, a u njoj je držala koplje. Desna ruka je oštećena, ali očuvana nadlaktica ukazuje da joj je ova ruka bila u horizontalnom položaju. Odjevena je u *hiton talaris* pa joj se od stopala vide

scription more precisely. This way, it is dated to a very broad time range from the Emperor Augustus to the Emperor Diocletian. We can speculate that St. Roch's Chapel may have replaced a pagan temple, which would have represented the continuity of a place of worship.⁷ Judging from the inscription unearthed at the highest point on the peninsula, it may have been a temple dedicated to Jupiter or the Capitoline triad. The inscription of *Quintus Fulvius Clemens* also originates from the Rat Peninsula, but it is not known to which deity it is addressed.⁸

The existence of sacral buildings on the Rat Peninsula is also directly confirmed by an inscription related to the construction of the portico between the temples and another construction intervention.⁹ At the highest point on the Rat Peninsula, a Roman building was discovered at the beginning of the 20th century. At the moment, an archaeological campaign, led by R. Menalo of Dubrovnik Museums is in progress (Fig. 2).¹⁰ We are dealing with two rooms, in one of which a carved channel is evident. It is still hard to tell if it was a *villa urbana* or a public structure, possibly a temple.¹¹ However, it will be possible to determine this after the publication of the excavation results. R. Menalo dated the structure to the period approximately from the 2nd until the 4th century.¹² For the time being, it would be too daring to associate the inscription related to the temples with this structure.

For the time being, on the Rat Peninsula there is no proof of the worship of Minerva or Juno, who along with Jupiter make up the Capitoline triad. However, an 8.1-cm-high bronze statue of Minerva, which was brought to the Rector's Palace (Knežev Dvor) back in 1884 and published by B. Gavela¹³ (Fig. 3), originates from Pridvorje in Konavle. The statue was made using the full-mould casting technique, and bears the characteristics of a Greco-Roman miniature sculpture representing a copy of a monumental classical antique prototype under the direct or indirect influence of Greek monumental

7 N. CAMBI, 2006, 199.

8 CIL III, 1739; M. GLAVIČIĆ, 2008, 56. Natpis u restituciji glasi: -] / sa[crum] / [Q(uintus)] Fulv[ius] / Clem[ens] / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

9 CIL III, 1749; M. ŠEGVIĆ, 1998, CI 9; M. GLAVIČIĆ, 2008, 52. U restituciji natpis glasi: - P]ompon[ius ---] / [p]orticum in[ter aedes] / [ex] testamento [feri iussit] / [- Po]mponius Spa[talus ---] / [ex p]ecunia eius faciun[dam] / [cura]vit et ex sua pecunia [---] / [a]nte porticum fecit.

10 N. ŠTUK, 1913, 58; R. MENALO, 2008, 669-670.

11 N. CAMBI, 2006, 200-201.

12 R. MENALO, 2008, 669.

13 B. GAVELA, 1964, 115-124.

7 N. CAMBI, 2006, 199.

8 CIL III, 1739; M. GLAVIČIĆ, 2008, 56. The restitution of the inscription reads: -] / sa[crum] / [Q(uintus)] Fulv[ius] / Clem[ens] / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

9 CIL III, 1749; M. ŠEGVIĆ, 1998, CI 9; M. GLAVIČIĆ, 2008, 52. The restitution of the inscription reads: - P]ompon[ius ---] / [p]orticum in[ter aedes] / [ex] testamento [feri iussit] / [- Po]mponius Spa[talus ---] / [ex p]ecunia eius faciun[dam] / [cura]vit et ex sua pecunia [---] / [a]nte porticum fecit.

10 N. ŠTUK, 1913, 58; R. MENALO, 2008, 669-670.

11 N. CAMBI, 2006, 200-201.

12 R. MENALO, 2008, 669.

13 B. GAVELA, 1964, 115-124.

Sl. 3. / FIG. 3.

Brončana statua Minerve iz Konavala
(preuzeto iz: S. MIJOVIĆ KOČAN, 1984).

Bronze statue of Minerva from Konavle
(from: S. MIJOVIĆ KOČAN, 1984).

samo prsti. Kraj dugog jonskog himatija prebačen je preko desnog ramena. Na grudima joj se nalazi četvrtasta uokvirena egida na kojoj je izrađena glava Gorgone. Uzevši ove atribute, B. Gavela smatra da je skulptura prikazivala Αθήνη εἰρηνοφόρος "koja donosi mir – mirotvorka".¹⁴ No, N. Cambi smatra da nije riječ o Ateni *Eirenioforos* jer ona u ruci drži figuru Nike (Viktorije) kao što je to uobičajeno i spada u tip Atene kao ratničke božice, a ne božice mira Eirene.¹⁵ Moglo bi se pretpostaviti da je ova statua djelo nekog grčkog majstora, vjerojatno nastala u nekoj od radionica u južnoj Italiji, ali se ne

Classical Antiquity in the 5th century BC. On the head, it has an Attic helmet with a crest reaching down to the back. Its left hand is raised to the height of the helmet and pulled away from the body and once held a spear. The right hand is damaged, but the preserved forearm suggests that the hand was in a horizontal position. It is dressed in a *hiton talaris*, so that of the feet only the toes are visible. The end of a long Ionian himation is thrown over the right shoulder. On the chest, there is a rectangular framed aegis with a Gorgon's head. Given these attributes, B. Gavela believes that the sculpture depicted Αθήνη εἰρηνοφόρος "who brings peace/the peacemaker".¹⁴ However, N. Cambi believes that it is not Athena *Eirinoforos*, because she holds a figure of Nike (Victory) in her hand as usual, and so identifies her as a goddess of warfare, and not Eirene the goddess of peace.¹⁵ It can be assumed that this statue is the work of a Greek master, probably created in a southern Italian workshop, although Dalmatia should not be

14 B. GAVELA, 1964, 116-122.

15 N. CAMBI, 2006, 208.

14 B. GAVELA, 1964, 116-122.

15 N. CAMBI, 2006, 208.

smije isključiti ni Dalmacija.¹⁶ Zbog njene se male veličine, očito, radi o privatnom štovanju njezina kulta,¹⁷ a nikako javnog, a kako je statua pronađena u Pridvorju i vjerojatno je bila smještena u nekoj vili rustici, kojih je u Konavlima bilo zbog plodne zemlje, tvrdnja je još vjerojatnija.

Sljedeće božanstvo čije štovanje možemo potvrditi s natpisa je Dijana. Natpis se nalazio uzidan u crkvu sv. Marije u Mandaljeni (Sl. 4), u Župi dubrovačkoj, ali je prilikom preuređivanja spomenute crkve nestao.¹⁸ Iz natpisa iščitavamo da je posvećen Dijani u sjećanje na Lucija Julija Elpidijana, ali nam nije poznato tko je izvršio zavjet navedenoj božici.¹⁹ Carski gentilicij *Iulius* ukazuje da je navedena osoba iz obitelji koja je stekla rimsko građansko pravo u prvoj polovini 1. stoljeća, a njegov kognomen *Elpidianus* je zabilježen još samo u Italiji i južnoj Galiji.²⁰ Iza Dijanina imena stoji njen pridjev *Laux*(?) u dativu. Budući da se taj pridjev ne nalazi u latinskom vokabularu, smatra se da je to *interpretatione Romana* epiteta autohtonog božanstva.²¹ Međutim, N. Cambi je iznio mišljenje da se pridjev može dovesti u vezu sa svjetlom na temelju ikonografije Dijane koja svijetli u podzemlju (*Diana Lucifera* ili *Artemis Fosforos*), a isti autor upozorava i na njezin kult u Naroni, Risnu i Dokleji.²² Postoji i treće mišljenje, ono P. Lisičara koji u svom radu navodi Porfirogenitovo *lau* u značenju $\chi\rho\eta\mu\nu\acute{o}\varsigma$ "hrid, ripa", smatrajući da se na osnovi iznesenog da $\lambda\alpha\upsilon$ " $\chi\rho\eta\mu\nu\acute{o}\varsigma$ " može povezati s kadmejskim "hridima" koje se spominju u nekim izvorima kao $\lambda\alpha\chi$, odnosno gdje su se Kadmo i Harmonija²³ pretvorili u zmije. Međutim, prva dva mišljenja smatramo prihvatljivijima. Mišljenje N. Cambija je zasada bolje argumentirano jer do sada u Epidauru nije potvrđen nijedan autohtoni kult. Zasada nemamo nikakvih

excluded.¹⁶ Due to its small size, her cult was obviously private,¹⁷ and she was by no means publically worshipped. Since the statue was found in Pridvorje and was probably situated in a *villa rustica*, which were frequent in Konavle due to the fertile soil, this is likely.

The next deity whose worship can be confirmed by an inscription is Diana. The inscription was in St. Mary's Church in Mandaljena in Župa Dubrovačka, but disappeared during the restoration of the church (Fig. 4).¹⁸ From the inscription, we can read that it was dedicated to Diana in memory of Lucius Julius Elpidianus, but it is not known who offered the votive tribute to the goddess.¹⁹ The imperial nomen gentilicium *Iulius* suggests that the individual was from a family that had gained Roman civil rights in the first half of the 1st century, while its cognomen *Elpidianus* has only been recorded in Italy and southern Gaul.²⁰ After Diana's name, there is the attribute *Laux* (?) in the dative case. Since the attribute is not part of the Latin vocabulary, it is believed to be an *interpretatione Romana* of an epithet of an autochthonous deity.²¹ However, N. Cambi expresses the opinion that the attribute can be associated with light on the basis of the iconography of Diana lighting the underworld (*Diana Lucifera* or *Artemis Fosforos*), and the same author also points to her cult in Naroni, Risno and Doclea.²² There is also a third opinion, that of P. Lisičar, who in his paper mentions Porphyrogenetos's *lau* denoting $\chi\rho\eta\mu\nu\acute{o}\varsigma$ "cliff" or "precipice", associating $\lambda\alpha\upsilon$ " $\chi\rho\eta\mu\nu\acute{o}\varsigma$ " with the Cadmeian "cliffs" mentioned in some sources as $\lambda\alpha\chi$, i.e. where Cadmus and Harmonia²³ turned into snakes. However, we consider the first two opinions more acceptable. N. Cambi's opinion is for the time being better supported, because so far no autoch-

16 B. GAVELA, 1964, 120.

17 N. CAMBI, 2008, 208.

18 Ovaj podatak preuzet je iz razgovora s don Miljenkom Babaićem, tamošnjim župnikom.

19 CIL III, 8405. Natpis u restituciji glasi: *Dianae Lauci(?) sacr(um) in / memoriam L(uci) Iuli Elpidilani [-]*.

20 G. ALFÖLDY, 1969, 192.

21 M. ŠEGVIĆ, 1998, 13; M. GLAVIČIĆ, 2008, 56; D. PERKIĆ, 2010, 49-50.

22 N. CAMBI, 2006, 208.

23 Nije nam poznato ni gdje su umrli, a kamoli pokopani Kadmo i Harmonija. Appendini vjeruje da su pokopani u Konavlima: Kadmo na podnožju brda Snježnice, a Harmonija uz drugo brdo, preko puta Konavoske doline, uz morsku obalu; G. NOVAK, 1965, 114-116; G. NOVAK, 1972, 17; M. MARGARITONI, 2001, 21-35. R. Katičić u potpunosti odbacuje teoriju da su oni, prema legendi, na ovom mjestu pokopani; R. KATIČIĆ, 1995, 211-303.

16 B. GAVELA, 1964, 120.

17 N. CAMBI, 2008, 208.

18 This information was obtained from a conversation with Father Miljenko Babaić, the parish priest.

19 CIL III, 8405. The restitution of the inscription reads: *Dianae Lauci(?) sacr(um) in / memoriam L(uci) Iuli Elpidilani [-]*.

20 G. ALFÖLDY, 1969, 192.

21 M. ŠEGVIĆ, 1998, 13; M. GLAVIČIĆ, 2008, 56; D. PERKIĆ, 2010, 49-50.

22 N. CAMBI, 2006, 208.

23 It is not known where Cadmus and Harmonia died or were buried. Appendini believes that they were buried in Konavle: Cadmus at the foot of Snježnica Hill, and Harmonia at that of another hill, opposite the Konavle Valey (Konavoska Dolina), along the shore; G. NOVAK, 1965, 114-116; G. NOVAK, 1972, 17; M. MARGARITONI, 2001, 21-35. R. Katičić entirely discards the theory that according to the legend they were buried at this site; R. KATIČIĆ, 1995, 211-303.

SL. 4. / FIG. 4.

Današnja crkve sv. Marije u Mandaljeni, Župa dubrovačka, gdje je bio uzidan natpis posvećen Dijani (foto: B. Bijadija).

Present-day Church of St. Mary in Mandaljena, Župa Dubrovačka, into which an inscription dedicated to Diana was built (photo: B. Bijadija).

potvrda da se na mjestu današnje crkve sv. Marije nalazio hram posvećen Dijani, ali bi svakako bilo dobro ispitati ovo područje koje je do danas ostalo potpuno arheološki nepoznato.

Pitanje postojanja kulta Asklepija u Epidauru obavijeno je legendama i indicijama na koje se treba kritički osvrnuti i pomoću do sada poznatih materijalnih ostataka razgraničiti zbilju od priča koje su na brojne načine došle do naših dana. Materijalni dokazi prisutnosti ovoga kulta uistinu su skromni, a tradicija je ostala vrlo jaka. Zasigurno je najveću pomutnju stvorilo samo ime *Epidaur*, s obzirom na to što još dva grada u antičkom svijetu

thonous cult has been confirmed in Epidaurum. At present, we have no proof that there was a temple dedicated to Diana on the site of the present-day St. Mary's Church, but it would certainly be good to investigate the area, which up to now has remained entirely archaeologically unexplored.

The existence of the cult of Aesculapius in Epidaurum is associated with legends and indicators that need to be critically evaluated. On the basis of the material remains that have so far come to light, a line has to be drawn between reality and stories which, in various ways, have survived until the present. Material proof that would confirm the existence of this cult is rather modest, but the tradition has remained very strong. Certainly the greatest confusion has been caused by the name *Epidaurum*, given that there are two other Classical Antiquity towns that bear the same name. In both

nose isto ime. U oba grada bio je iznimno štovan Asklepije, pa se zbog toga zaključilo da je slična situacija kod nas.²⁴ U susjednoj Naroni imamo direktne dokaze štovanja ovoga kulta: njegovo se ime dvaput pojavljuje pod kvazigrčkom formom *Aesclapius*,²⁵ a jedan je natpis posvećen Eskulapu i Higijeji.²⁶ U Epidauru nije pronađen nijedan natpis s njegovim imenom, nijedan reljef ili statua. Jedin materijalni dokaz za koji znamo su tri geme s njegovim likom, od kojih je na dvjema urezan Eskulap s Higijem.²⁷ Na području Risna štovalo se domaće božanstvo Medaur, za koje se pretpostavlja da je "ilirski Eskulap".²⁸ Tradicija o navodnom štovanju Asklepija u Epidauru vrlo je jaka. Nalazi se u kontekstu legende o Kadmu i Harmoniji koji se transformiraju u zmije. Treba imati na umu da je zmija simbol mudrosti, zla, plodnosti zemlje i žena, personifikacija duše pokojnika, čuvarica kućnog ognjišta, čuvarica groba. U grčkoj i rimskoj mitologiji najpoznatija je u kontekstu s Asklepijem, bogom liječništva, gdje je najčešće obavijena oko štapa kao simbol plodnosti i liječenja.²⁹ Ovdje se može iznijeti i pretpostavka da je pod helenističkim utjecajem domaće zmijsko božanstvo dobilo ljudski lik, te se izjednačilo s grčkim božanstvom, a možda preuzelo i ime.³⁰ Međutim, valja biti oprezan kada se govori o helenističkim utjecajima na području Epidaura jer još ne znamo točno kakav i koliki je bio utjecaj Grka na autohtono stanovništvo. Uz Asklepija može se također vezati i jedna legenda vezana za sv. Ilara,³¹ a u direktnoj je vezi sa špiljom Šipun,³² koja se nalazi na sjevernoj strani poluotoka Rata (Sl. 5). Postavlja se pitanje govori li legenda o ubojstvu zmaja (zmije) samo o zatiranju poganskog kulta Asklepija ili o zatiranju poganstva u cijelosti u vrijeme izrazito jake kršćanske propagande. Prema mišljenju N. Cambija izglednije je da

towns, Aesculapius was greatly worshipped, and it was concluded that a similar situation occurred in present-day Croatian Epidaurum.²⁴ In neighbouring Naron, there is direct evidence of the worship of this cult. His name occurs twice in the quasi-Greek form *Aesclapius*,²⁵ and an inscription is dedicated to Asclepius and Hygieia.²⁶ In Epidaurum, not a single inscription with his name has been unearthed, nor a relief or statue. The only material proof we know of are three decorative pieces with his image, on two of which Asclepius is carved together with Hygieia.²⁷ In the area of Risno, a local deity Medaur was worshipped. This is presumably the "Illyrian Asclepius".²⁸ The tradition of the alleged worship of Aesculapius in Epidaurum is very strong. It is associated with the legend of Cadmus and Harmonia being transformed into snakes. One should bear in mind that the snake symbolises wisdom, evil, the fertility of soil and women, and personifies the soul of the deceased. It is the keeper of hearths and graves. In Classical Greek and Roman mythology, it is most famous in connection with Asclepius, the god of medicine, where it most frequently appears around a stick, symbolising fertility and healing.²⁹ At this point, it is also possible to assume that under Hellenic influence the local snake deity took on a human form, and became identified with the Greek deity, possibly also assuming its name.³⁰ However, we need to be cautious when talking about Hellenic influences in the area of Epidaurum, because we still do not know exactly which forms the Greek influence took in the autochthonous population, and how intense it was. A legend related to St. Ilar³¹ can also be associated with Aesculapius. The legend is directly connected with Šipun Cave³² on the northern side of the Rat Peninsula (Fig. 5). The question is raised as to whether the legend of the killing of the dragon

24 V. BAZALA, 1955, 551; G. NOVAK, 1972, 17-18.

25 CIL III, 1766, 1768.

26 CIL III, 1767.

27 G. NOVAK, 1972, 18; A. EVANS, 1978, 1080; N. CAMBI, 2006, 206.

28 P. LISIČAR, 1966, 30; D. PERKIĆ, 2010, 47.

29 P. LISIČAR, 1966, 30; M. MARAGRITONI, 2001, 21-32; D. PERKIĆ, 2010, 47.

30 D. PERKIĆ, 2010, 48.

31 Prema legendi Sveti Ilar je na području Epidaura napravio dva čuda. Jedno je vezano uz ubojstvo velikog zmaja (zmija) koji je živio u špilji Šipun, a drugo kada je spasio Epidaur od potresa. Vidi: M. MARGARITONI, 2001, 145-148.

32 Ime Šipun ili Scipun, kako je mještani zovu, čini se da je riječ slavenskog podrijetla: A. EVANS, 1978, 1080.

24 V. BAZALA, 1955, 551; G. NOVAK, 1972, 17-18.

25 CIL III, 1766, 1768.

26 CIL III, 1767.

27 G. NOVAK, 1972, 18; A. EVANS, 1978, 1080; N. CAMBI, 2006, 206.

28 P. LISIČAR, 1966, 30; D. PERKIĆ, 2010, 47.

29 P. LISIČAR, 1966, 30; M. MARAGRITONI, 2001, 21-32; D. PERKIĆ, 2010, 47.

30 D. PERKIĆ, 2010, 48.

31 Legend has it that Saint Ilar performed two miracles in Epidaurum. The first is connected with the slaying of the great dragon (snake) that lived in Šipun Cave, and the second with saving Epidaurum from an earthquake. See: M. MARGARITONI, 2001, 145-148.

32 The name Šipun or Scipun, as it is called by the locals, seems to be of Slavic origin: A. EVANS, 1978, 1080.

SL. 5. / FIG. 5.

Špilja Šipun na poluotoku Ratu (foto: B. Bijadija).
 Šipun Cave on Rat Peninsula (photo: B. Bijadija).

se radi o zatiranju poganstva u cijelosti.³³ To prije što su dosadašnji nalazi o njegovu kultu i više nego skromni. Bilo kako bilo, tradicija o štovanju Asklepia kroz cijelu je povijest Dubrovačke Republike ostala vrlo izražena.³⁴

Štovanje carskog kulta u Epidauru potvrđeno je na temelju triju natpisa i dvaju carskih portreta. Zanimljiva je konstatacija J. J. Wilkesa da je u prvom stoljeću Epidaur bio centar carskog kulta u Iliriku iako je u Skardoni postojao odvojeni centar za Liburniju.³⁵ On smatra da je Epidaur propadao

(snake) refers only to the extermination of the pagan cult of Aesculapius or the extermination of paganism in general at a time of extraordinarily strong Christian propaganda. According to N. Cambi, it is more likely that it was the extermination of paganism in general,³³ especially since the given finds related to the cult are rather modest. Nevertheless, the tradition of the worship of Aesculapius remained very strong throughout the entire history of the Dubrovnik Republic.³⁴

The worship of the imperial cult in Epidaurum is confirmed by three inscriptions and two imperial portraits. The statement by J. J. Wilkes that in the first century Epidaurum was the centre of the imperial cult in Illyricum, although in Scardona there was a separate centre for Liburnia, is interesting.³⁵ He believes that Epidaurum declined in the second century, as the cult had become too great a burden for the town, and thus the new Flavian municipium of Doclea replaced Epidaurum. Direct proof of an organised imperial

33 N. CAMBI, 2006, 206.

34 Više o toj tradiciji i reminiscenciji na Epidaur: V. BAZALA, 1955, 551; G. NOVAK, 1965, 117-119; G. NOVAK, 1972, 18-19; M. MARGARITONI, 2001, 127-136; D. PERKIĆ, 2010, 49.

35 J. J. WILKES, 1969, 253.

33 N. CAMBI, 2006, 206.

34 For more about this tradition and reminiscences of Epidaurum, see: V. BAZALA, 1955, 551; G. NOVAK, 1965, 117-119; G. NOVAK, 1972, 18-19; M. MARGARITONI, 2001, 127-136. D. PERKIĆ, 2010, 49.

35 J. J. WILKES, 1969, 253.

u 2. stoljeću, teret kulta postao je prevelik za grad i stoga je novi flavijevski municipij Dokleja zaminjenio Epidaur. Direktan dokaz o organizaciji carskog kulta u Epidauru nalazi se na bazi počasnog spomenika Publija Elija Osilijana.³⁶ Na natpisu se jasno navode augustali i seviri, a natpis nije stariji od prve polovice 2. stoljeća, kako nam to ukazuje pokojnikov gentilicij *Aelius*.³⁷ U Epidauru također nije do sada pronađen nijedan natpis koji navodi svećenika carskoga kulta. No, iz Dokleje imamo jedan natpis³⁸ iz kojeg doznajemo da je Marko Flavije Fronton bio *sacerdos* u Naroni i u Epidauru, ali nije rečeno kojeg božanstva. No, na natpisu se još navodi čitav niz magistratura i funkcija koje je dotični obnašao. Natpis se datira u razdoblje nakon 81. godine na temelju navoda o obnašanju službe flamera u kultu Božanskoga Tita.³⁹ *Sacerdos* je inače naslov kojim se imenovao svećenik importiranog, državno priznatog božanstva. U ovu kategoriju ulazi i carski kult. Činjenica da se brinuo za štovanje Božanskog Tita u Dokleji, mogla bi upućivati da je u Naroni i Epidauru bio svećenik carskoga kulta.⁴⁰ U sferi štovanja carskoga kulta stanovit značaj ima i natpis pronađen u Cavtatu koji je postavljen u čast caru Marku Aureliju (161.-180.) ili njegovu suvladaru Luciju Veru (161.-169.).⁴¹ Ne znamo razlog iskazivanja počasti, ali ga možemo tražiti u vidu vjernosti epidaurske gradske zajednice caru i Rimskom Carstvu. Natpis se može datirati od 161. do 180. godine.⁴²

Osim ova dva natpisa na organizaciju carskog kulta upućuju i dvije glave koje se mogu pripisati rimskim carevima. Jedna je slučajno otkrivena 1938. godine u uvali Lapad, u Dubrovniku. I. Šarić

cult in Epidaurum is found at the base of the monument in honour of Publius Aelius Osilianus.³⁶ The inscription clearly mentions seviri Augustales, and the inscription is not older than the first half of the 2nd century, as suggested by the nomen gentilicium *Aelius* of the deceased.³⁷ In addition, no inscriptions mentioning an imperial cult priest have been unearthed in Epidaurum. However, there is an inscription³⁸ from Doclea suggesting that Marcus Flavius Frontonus was a *sacerdos* in Naronia and Epidaurum, but it is not specified of which deity. However, a whole range of magistracies and functions held by Frontonus are also mentioned on the inscription. The inscription is dated to the period after AD 81 on the basis of the reference to his being entrusted with the office of flamen in the cult of Titus the Divine.³⁹ *Sacerdos* was the title of a priest who served an imported deity recognised by the state. The imperial cult is also part of this category. The fact that he was in charge of the worship of Titus the Divine in Doclea might suggest that he was a priest of the imperial cult in Naronia and Epidaurum.⁴⁰ An inscription unearthed in Cavtat, which was erected in honour of the Emperor Marcus Aurelius (161-180) or his co-ruler Lucius Verus (161-169), also has a certain importance in the sphere of the worship of the imperial cult.⁴¹ We do not know what the reason for the honour was, but it can be looked for in terms of the loyalty of the Epidaurum town community towards the Emperor and the Roman Empire. The inscription can be dated to the period from 161 until 180.⁴²

Apart from the two inscriptions, an organised imperial cult is also suggested by two heads that can be ascribed to Roman emperors. One was uncov-

36 CIL III, 1745. Natpis u restituciji glasi: *P(ublio) Aelio P(ubli) f(ilio) / Tro(mentina tribu) / Osilliano / Novia Bassilla / mater et Novia Iustilla avia posuerunt / et sportulis decurio(nibus) / Augustalibus et sexviris datis item pugilum / spectaculo dedicaverunt. Huic universus / ordo decurionatus / honorem et locum / statuae decrevit.*

37 M. GLAVIČIĆ, 2008, 54, slika 5.

38 CIL III, 12695. Natpis u restituciji glasi: *M(arco) Flavio T(iti) f(ilio) Quir(ina tribu) / Frontoni sacerdoti / in coloni(is) Naron(a) / et Epidauru IIVir(o) i(ure) d(icundo) / Iu(l)io Risin(i)o IIVir(o) [q] uinq(uennali) [p]on(tifici) in co[l](onia) / Sc(o)dr(a)IIVir(o) i(ure) d(icundo) qui[n]q(uennali) / [flam(ini) divi Titi] / praef(ecto) [fabr(um)] / ple<b=P>s / ex aere conla(to).*

39 G. NOVAK, 1972, 35; N. CAMBI, 2006, 209; M. GLAVIČIĆ, 2008, 54; I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 272.

40 I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 272.

41 CIL III, 1740. Natpis u restituciji glasi: *[I]mp(eratori) C(aesari) [A]ureli[o] [Anto]nini Pii f(ilio) [p]ontifici max(imo) [im]p[er]i-*

42 M. GLAVIČIĆ, 2008, 54; I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 272.

36 CIL III, 1745. The restitution of the inscription reads: *P(ublio) Aelio P(ubli) f(ilio) / Tro(mentina tribu) / Osilliano / Novia Bassilla / mater et Novia Iustilla avia posuerunt / et sportulis decurio(nibus) / Augustalibus et sexviris datis item pugilum / spectaculo dedicaverunt. Huic universus / ordo decurionatus / honorem et locum / statuae decrevit.*

37 M. GLAVIČIĆ, 2008, 54, Fig. 5.

38 CIL III, 12695. The restitution of the inscription reads: *M(arco) Flavio T(iti) f(ilio) Quir(ina tribu) / Frontoni sacerdoti / in coloni(is) Naron(a) / et Epidauru IIVir(o) i(ure) d(icundo) / Iu(l)io Risin(i)o IIVir(o) [q]uinq(uennali) [p]on(tifici) in co[l](onia) / Sc(o)dr(a)IIVir(o) i(ure) d(icundo) qui[n]q(uennali) / [flam(ini) divi Titi] / praef(ecto) [fabr(um)] / ple<b=P>s / ex aere conla(to).*

39 G. NOVAK, 1972, 35; N. CAMBI, 2006, 209; M. GLAVIČIĆ, 2008, 54; I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 272.

40 I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 272.

41 CIL III, 1740. The restitution of the inscription reads: *[I]mp(eratori) C(aesari) [A]ureli[o] [Anto]nini Pii f(ilio) [p]ontifici max(imo) [im]p[er]i-*

42 M. GLAVIČIĆ, 2008, 54; I. JADRIĆ-KUČAN, 2011, 272.

smatra da glava predstavlja cara Tiberija, da ima karakteristike službenog rimskog portreta, da pripada tipu *Chiaramonti*, datira se između 30. i 40. godine, da je izrađena od bijelog mramora i da se vjerojatno radi o lokalnom radu.⁴³ No, mislimo da uporaba mramora upućuje na mogućnost da bi skulptura mogla biti uvezena. Također je upitna pripadnost ovog portreta tipu *Chiaramonti*. Ispravljiva bi bila pripadnost tipa *mladoga Tiberija* ili *adoptivnog tipa*, na što upućuje oblik frizure i mladolika fizionomija.⁴⁴ Druga glava potječe iz Cavtata, izrađena je od domaćeg vapnenca. Očito je da glava nikada nije bila završena, te djeluje kao primitivni rad. Zahvaljujući detalju vrpce sa svrdlanim rupama uz svoj gornji i donji rub, sa sigurnošću se može reći da je pripadala liku nekog cara iz doba kasne antike, preciznije iz 4. stoljeća. Nadalje, zahvaljujući sačuvanoj bradi, možemo biti sigurni da se radi o Julijanu Apostati.⁴⁵ Problem povezivanja ovih skulptura sa štovanjem carskog kulta jest činjenica da sa sigurnošću ne možemo kazati potječu li one zaista iz rimske kolonije Epidaur ili su bile negdje drugdje kupljene pa donesene u Dubrovnik, odnosno Cavtat. Ovaj se problem posebno odnosi na glavu cara Tiberija o kojem ne postoji nijedan zapis kako je dospjela u uvalu Lapad.

Postavlja se pitanje gdje je mogao biti smješten hram posvećen carskom kultu. Zasada nemamo nikakve dokaze o njegovu postojanju na poluotoku Ratu. Međutim, mjesto Donji Obod, nedaleko od Cavtata, moglo bi biti mjesto gdje se nalazi hram. Naime, tu je pronađen počasni natpis Dolabele.⁴⁶ Znamo da je počasni jer su njegovo imenovanje i titulacije navedene u dativu. I. Bojanovski smatra da je razlog podizanja spomenika mogao biti izgradnja ceste prema zaleđu, pa bismo ovakvom pretpostavkom riješili problem sintagme *civitates superioris provinciae {H}Illyrici* jer su spomenute *civitates* zasigurno trebale biti zainteresirane za iz-

ered by chance in 1938 in the Bay of Lapad in Dubrovnik. I. Šarić believes that the head represents the Emperor Tiberius, that it has the characteristics of an official Roman portrait, that it can be classified as belonging to the *Chiaramonti* type, can be dated to the period between AD 30 and 40, that it was made of white marble and that it is probably a local product.⁴³ However, we believe that the use of marble suggests the possibility that the sculpture may have been imported. The classification of the portrait as belonging to the *chiaramonti* type is also questionable. A classification of the *young Tiberius* or the *adoptive type* would be more correct, as suggested by the form of the coiffure and the youthful physiognomy.⁴⁴ The second head originates from Cavtat and was made of local limestone. The head is clearly unfinished and it gives the impression of an unsophisticated product. Thanks to a detail of a band with drilled holes along its upper and lower edges, it can be determined with certainty that it represents the figure of an emperor from the Late Antiquity period, to be more precise from the 4th century. Furthermore, thanks to the preserved chin, we can be sure that it represents Julian the Apostate.⁴⁵ The problem of associating these sculptures with the worship of the imperial cult is the fact that we cannot tell with certainty whether they really originate from the Roman colony of Epidaurum or if they were bought somewhere else and brought to Dubrovnik or Cavtat. This problem particularly relates to the head of the Emperor Tiberius, about which there are no written traces of how it ended up in Lapad Bay.

The question is raised as to where a temple dedicated to the imperial cult could have been situated. To date, there is no evidence of its existence on the Rat Peninsula. However, the village of Donji Obod in the vicinity of Cavtat might have been a temple site. Namely, this is where the inscription in honour of Dolabela was unearthed.⁴⁶ The dative case in the name and honorifics indicate a votive inscription. I.

43 I. ŠARIĆ, 2010, 99-101, sl. 2, 3.

44 Ovo mišljenje je preuzeto iz razgovora s prof. dr. sc. Draženom Maršićem, na čemu se autor ovih redaka najsrdačnije zahvaljuje.

45 N. CAMBI, 1975, 156-160, T II.

46 CIL III, 1741. Natpis u restituciji glasi: *P(ublio) Corne[lio] / Dolabell[ae co(n)s(uli)] / VIIviro epul[oni] / sodali Titien[si] / [l] eg(ato) pro pr(aetore) divi Au[gusti] / [et Ti(beri) Caesaris Augusti] / [civitates superioris] / [provinciae {H}Illyrici]*. M. GLAVIČIĆ, 2008, sl. 1.

43 I. ŠARIĆ, 2010, 99-101, Fig. 2, 3.

44 This opinion was obtained from a conversation with Professor Dražen Maršić PhD, to whom the author of this paper extends his gratitude.

45 N. CAMBI, 1975, 156-160, T II.

46 CIL III, 1741. The restitution of the inscription reads: *P(ublio) Corne[lio] / Dolabell[ae co(n)s(uli)] / VIIviro epul[oni] / sodali Titus[si] / [l] eg(ato) pro pr(aetore) divi Au[gusti] / [et Ti(beri) Caesaris Augusti] / [civitates superioris] / [provinciae {H}Illyrici]*. M. GLAVIČIĆ, 2008, Fig. 1.

SL. 6. / FIG. 6.

Ostaci tzv. kule Sutivan u Donjem Obodu
(foto: B. Bijadžija).

Remains of Sutivan Tower in Donji Obod
(photo: B. Bijadžija).

gradnju ove prometnice.⁴⁷ Natpis i kip svakako su bili postavljeni za vrijeme namjesništva Dolabele u Dalmaciji, od 14. do 20. godine.⁴⁸ Više autora natpis dovodi u vezu sa štovanjem carskoga kulta jer je Dolabela imao osobito važnu i aktivnu ulogu u organiziranju toga kulta.⁴⁹ Natpis je uklesan na četvrtastom kamenom bloku, koji je služio kao postament kipa, a još se uvijek mogu dobro vidjeti dvije četvrtaste rupe koje su služile za fiksiranje kipa.⁵⁰ Zanimljivo

Bojanovski believes that the reason for erecting the monument may have been the construction of a road towards the hinterland. Such an assumption might solve the problem of the syntagm *civitates superioris provinciae {H}Illyrici*, because the *civitates* certainly would have been interested in the construction of this transport route.⁴⁷ The inscription and statue were certainly erected in the course of Dolabela's governorship in Dalmatia from AD 14 until AD 20.⁴⁸ Several authors associate the inscription with the worship of the imperial cult, because Dolabela played a particularly important and active role in organising it.⁴⁹ The inscription is engraved in a rectangular stone block, which served as the statue pedestal, and two rectangular holes for fixing the statue are still clearly visible.⁵⁰ Interestingly, the inscription

47 I. BOJANOVSKI, 1988, 106. Više o rimskoj cesti iz Cavtata prema zaleđu: I. BOJANOVSKI, 1983, 7-32.

48 A. MARINOVIĆ, 1957/59, 121-128; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1964, 338-347; I. BOJANOVSKI, 1988, 104-105.

49 N. CAMBI, 1998, 54, 57; I. JADRIĆ, Ž. MILETIĆ, 2008, 87.

50 M. GLAVIČIĆ, 2008, 45-46.

47 I. BOJANOVSKI, 1988, 106. For more on the Ancient Roman road from Cavtat to the hinterland, see: I. BOJANOVSKI, 1983, 7-32.

48 A. MARINOVIĆ, 1957/59, 121-128; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1964, 338-347; I. BOJANOVSKI, 1988, 104-105.

49 N. CAMBI, 1998, 54, 57; I. JADRIĆ, Ž. MILETIĆ, 2008, 87.

50 M. GLAVIČIĆ, 2008, 45-46.

je što je natpis objavljen u 16. stoljeću⁵¹ i ponovno spomenut u jednom baroknom rukopisu.⁵² Osobita važnost ovih starih vrela jest činjenica da se u njima spominje kako je pronađen kip Dolabele s još tri simetrično postavljena korpusa uz spomenuti natpis. Ovaj nas korpus kipova navodi na pretpostavku da je tamo bio smješten hram namijenjen štovanju carskog kulta.⁵³ U blizini pronađenog natpisa nalazi se tzv. "kula Sutivan"⁵⁴ (Sl. 6). Osim činjenice da je kroz Donji Obod prolazila cesta prema zaleđu, mjesto je zanimljivo i zbog istraživanja koja su provedena prilikom izgradnje hotela "Epidaurus" u veljači 1971. godine. Tada su izvršena sondažna istraživanja zahvaljujući kojima su pronađeni keramika, amfore i pseudosigillata, no većina je sondi arheološki bila sterilna. S obzirom na položaj Donjeg Oboda M. Zaninović pretpostavlja da je tu bila neka rimska građevina, možda vila rustika.⁵⁵ Navodno se prilikom izgradnje spomenutog hotela naišlo na temelje neke građevine, ali su odmah bili zatrpani.⁵⁶ Iz svega proizlazi da je prostor Donjeg Oboda arheološki vrlo zanimljiv, ali zbog izgradnje spomenutoga hotela i obiteljskih kuća, gotovo je nemoguće obnoviti istraživanja. Ona bi se mogla provesti tek od tzv. kule Sutivan prema magistrali jer se na tome prostoru još nije započelo s izgradnjom. Vjerujemo da bi se na tom prostoru mogli naći vrlo zanimljivi i korisni podaci o značenju i ulozi Donjeg Oboda u starom vijeku, a mogle bi se povući i stanovite paralele s poluotokom Ratom. Smatramo, prema karakteru natpisa i nalazima skulptura, da se radi o svetištu carskoga kulta.

U Epidauru je dobro potvrđeno postojanje mitraizma ako je suditi prema četiri reljefa s prikazom Mitrine tauroktonije, od kojih je jedan do današnjih dana očuvan *in situ*. Nažalost, do sada nije pronađen ni jedan votivni natpis posvećen ovom božanstvu. Na brdu sv. Juraj/Đurđe, u neposrednoj okolini Epi-

was published in the 16th century⁵¹ and mentioned again in a Baroque manuscript.⁵² The particular importance of these old sources lies in the fact that they mention that Dolabela's statue was found with three other symmetrically arranged statue bodies next to the mentioned inscription. The body of statues suggests a temple intended for the worship of the imperial cult.⁵³ Sutivan Tower is near the unearthed inscription (Fig. 6).⁵⁴ Apart from the fact that there was a road passing through Donji Obod leading to the hinterland, the village is also interesting due to excavations conducted during the construction of the Hotel Epidaurum in February 1971. During this period, the area was trial trenched, which yielded finds of pottery, amphorae and pseudo-sigillata. However, the majority of trial trenches were archaeologically sterile. Considering the location of Donji Obod, M. Zaninović assumed that a Roman structure, perhaps a *villa rustica*, must have existed.⁵⁵ It is said that during the construction of the hotel the foundations of a building were encountered, but were immediately filled in.⁵⁶ This suggests that the Donji Obod area is archaeologically very interesting, but due to the construction of the hotel and houses it is almost impossible to relaunch the campaign. Excavations could only be conducted from Sutivan Tower towards the road, as this area has not been built up yet. In our view, an excavation of this area would yield very interesting and useful data on the significance and role of Donji Obod in the ancient world, and enable certain analogies to be drawn with the Rat Peninsula. The character of the inscriptions and the sculpture finds suggest an imperial cult sanctuary.

Mithraism is well-recorded in Epidaurum, as suggested by four reliefs depicting the Mithraic tauroctony, of which one has been preserved *in situ*. Unfortunately, to date no votive inscriptions dedicated to this deity have been unearthed. On the Hill of St. George (Sveti Đurđe), in the direct vicinity of Epi-

51 Natpis je prvi put objavio Marko Silvije 1547. godine i u svome djelu objasnio sadržaj: M. GLAVIČIĆ, 2008, 45. Silvijevo djelo je preveo J. Lučić: J. LUČIĆ, 1966-67, 544-545.

52 Radi se o rukopisu iz 18. stoljeća, a pripada zbirci Antuna Martecchinija: V. B. LUPIS, A. NIČETIĆ, 2001, 69-70.

53 M. GLAVIČIĆ, 2008, 46.

54 Ovaj lokalitet istraživala je A. Faber i došla da zaključka da je kula Sutivan služila kao cisterna: A. FABER, 1966, 26, 32. Međutim, teško da se na ovom mjestu radi o cisterni. Više o rimskom vodovodu u Epidauru vidi: LJ. KOVAČIĆ, 2010, 87-97.

55 M. ZANINOVIĆ, 1988, 94-95.

56 Navod je preuzet iz razgovora s tamošnjim stanovnicima koji su svjedočili tom zatrpanju.

51 The inscription was first published by Marcus Silvius in 1547, while its content was discussed by: M. GLAVIČIĆ, 2008, 45. Silvius's work was translated by J. Lučić: J. LUČIĆ, 1966-67, 544-545.

52 This is a manuscript from the 18th century which belongs to Antun Martecchini's collection: V. B. LUPIS – A. NIČETIĆ, 2001, 69-70.

53 M. GLAVIČIĆ, 2008, 46.

54 The site was excavated by A. Faber, who came to the conclusion that Sutivan Tower served as a cistern: A. FABER, 1966, 26, 32. However, it is not likely that it was a cistern. For more about the Roman aqueduct in Epidaurum, see: LJ. KOVAČIĆ, 2010, 87-97.

55 M. ZANINOVIĆ, 1988, 94-95.

56 The statement was taken from a conversation with the local population who had witnessed the filling in.

SL. 7. / FIG. 7.

Današnja crkvića sv. Đurđa na brijegu sv. Đurđe ili sv. Juraj (foto: B. Bijadžija).

The small present-day Church of St. George (Đurđe) on St. George's Hill (Sveti Đurđe or Sveti Juraj) (photo: B. Bijadžija).

daura, na istočnoj je strani jedne stijene uklesana scena tauroktonije.⁵⁷ Na tom se mjestu danas nalazi crkvića sv. Đurđa (Sl. 7). U stijeni su isklesana dva kvadrata bloka-žrtvenika, a mitrej je iskoristio prirodne stijene, iako je u ostatku zidan. Mitra je prikazan kako grabi bika za gubicu, dok se sa strane nalaze dadofori. Ikonografija je jasna premda su oblici ljudi i životinja te pokreti vrlo primitivni. Danas je reljef uzidan u podrumu rodne kuće Baltazara Bogišića. Među ostalim su nalazima nađeni brončani novci Aurelijana, Konstantina Kloro i Konstancija II. Na temelju ovih numizmatičkih nalaza zaključilo se da je Mitrin kult štovan tijekom 3. stoljeća i u prvoj polovici 4. stoljeća.

daurum, the tauroctony scene was engraved on the eastern side of a rock.⁵⁷ Nowadays, the Church of St. George is on this spot (Fig. 7). Two blocks that served as offering places were chiselled in the rock. The Mithraeum was built on bedrock, although the remaining part was constructed of stone blocks. Mithra is depicted holding the bull by the snout, with the dadophors to the sides. The iconography is clear, although the forms of the people and animals, as well as their movements are rather unsophisticated. At present, the relief is built into the cellar of Baltazar Bogišić's birth house. The finds also included bronze coins of Aurelian, Constantius Chlorus, and Constantius II. The numismatic finds suggest that the cult of Mithra's was worshipped in the course of the 3rd century and the first half of the 4th.

57 G. NOVAK, 1972, 39; A. EVANS, 1978, 1081; Ž. MILETIĆ, 1996, 177; N. CAMBI, 2006, 207.

57 G. NOVAK, 1972, 39; A. EVANS, 1978, 1080; Ž. MILETIĆ, 1996, 177; N. CAMBI, 2006, 207.

SL. 8. / FIG. 8.

Reljef s prikazom Mitrine tauroktonije nalazi se in situ u selu Močići Konavle, na posjedu obitelji Diklić (foto: B. Bijadžija).

Relief of the Mithraic tauroctony scene located in situ in the village of Močići in Konavle on the Diklić family property (photo: B. Bijadžija).

Drugi se reljef nalazi u selu Močići, u Konavlima, a može se vidjeti izvrsno očuvani prirodni spelejev podijeljen na pronaos i naos. Ulaz u glavni prostor je na istoku, reljef je uklesan u živu stijenu i okrenut prema istoku a naznačen je zabat umjesto svoda pećine. Reljef je ikonografski dobro prepoznatljiv i pripada tipu Cambell, podtipu CDE, a prikazuje Mitru u trenutku ubijanja bika koji je već pokleknuo, a sa svake strane stoji jedan dadofor (Sl. 8). Na reljefu su još prikazani gavran, zmija, pas i škorpion te Sol. Ovaj se mitrej datira negdje u 3. ili 4. stoljeće.⁵⁸ Na suprotnoj strani reljefa jedva su vidljivi tragovi nogu

The second relief is in the village of Močići in Konavle. A very well preserved natural spaeleum, divided into a pronaos and naos, is also visible. The entrance to the main room is in the east. The relief is engraved in bedrock and faces east, with a gable instead of the cave's vault. The relief is easily identifiable in terms of iconography as belonging to the Cambell type, CDE subtype. It represents Mithra at the moment of killing the bull, which is already bowing under the pressure. On each side, there is a dadophor (Fig. 8). The relief also contains a raven, snake, dog, scorpion and Sol. The Mithraeum is dated to somewhere in the 3rd or 4th century.⁵⁸ On the reverse of the relief there are the barely visible traces of a figure's feet. D. Rendić-Miočević assumes that they belong to Pan and that the Mithraeum was origi-

58 A. EVANS, 1978, 1081-1082; Ž. MILETIĆ, 1996, 178-179; N. CAMBI, 2006, 207.

58 A. EVANS, 1978, 1081-1082; Ž. MILETIĆ, 1996, 178-179; N. CAMBI, 2006, 207.

SL. 9. / FIG. 9.

Prikaz nogu nekoga lika nasuprot reljefu Mitrine tauroktonije u Močićima (foto: B. Bijadžija).

Depiction of the feet of a figure opposite the relief of the Mithraic tauroctony scene in Močići (photo: B. Bijadžija).

nekog lika. D. Rendić-Miočević je pretpostavio da pripadaju Panu i da je prethodno mitrej bio namijenjen štovateljima Pana ili Silvana.⁵⁹ Međutim, N. Cambi se ne slaže s ovom pretpostavkom držeći da se radi o nekoj mitraičkoj figuri⁶⁰ (Sl. 9).

Iz Cavtata potječe i treći ulomak reljefa s prikazom tauroktonije. Na njemu je sačuvan dadofor s uzdignutom bakljom, a lijevo od njega je pas u skoku.⁶¹

Četvrti ulomak reljefa pronađen je prilikom zaštitnih radova na predromaničkoj crkvi sv. Ivana na Ivanjem brdu, na Lopudu. Nažalost, od scene je

nally intended for the worship of Pan or Silvanus.⁵⁹ However, N. Cambi disagrees with this assumption, believing that it was a Mithraic figure (Fig. 9).⁶⁰

The third relief fragment with a depiction of the tauroctony scene also originates from Cavtat. It shows a dadophor with a raised torch and a jumping dog on his left.⁶¹

The fourth relief fragment was unearthed during rescue excavations of the small pre-Romanesque church of St. John on St. John's Hill (Ivanje Brdo) on Lopud. Unfortunately, only Cautopates, part of the bull's tail and leg and the remnants of Mithra's right

59 D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989, 531-537.

60 N. CAMBI, 2006, 207-208.

61 Ž. MILETIĆ, 1996, 178.

59 D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989, 531-537.

60 N. CAMBI, 2006, 207-208.

61 Ž. MILETIĆ, 1996, 178.

SL. 10. / FIG. 10.

Fragment reljefa Venere ili Nimfe vode, danas se čuva u Bogišićevoj zbirci u Cavtatu (foto: B. Bijadija).

Relief fragment of Venus or a water nymph, currently kept in the Bogišić Collection in Cavtat (photo by: B. Bijadija).

sačuvan samo Kautopates, dio bikova repa i buta na kojem se vide ostaci oklesane desne Mitrine noge. Prema mišljenju I. Šarića rad je nastao u 3. stoljeću, a uočljive su neke dodirne točke s reljefom iz Močića.⁶² Ostaje nam nešto reći i o gemi koju je našao A. Evans u Cavtatu. Gema je izrađena od bijelog karneola išaranog tamno crvenom bojom. Na njoj je nevjesto prikazana ljudska figura. Radi se o Mitri koji zaskače bika i desnicom mu zabada nož u leđa. Ispred životinje je žrtvenik na kojem gori vatra. U desnom gornjem uglu nalazi se deseterokraka zvijezda, a lijevo je polumjesec.⁶³ Ostaci štovanja mitraičkog kulta na užem i širem području

foot, which was chipped off, have been preserved. In I. Šarić's view, the work originates from the 3rd century, and certain common traits with the Močići relief are identifiable.⁶² Something should also be said about the decorative piece found by A. Evans in Cavtat. It is made of white carnel variegated with dark red. It has a crude illustration of a human figure. It is Mithra taking the bull by surprise and sticking a knife into its back with his right hand. In front of the animal, there is an offering place with a burning fire. In the upper right-hand corner there is a ten-pointed star, and to the left a crescent.⁶³ The remains of the Mithraic cult worshipped in the narrow and broader area of

62 I. ŠARIĆ, 1988, 114-115, sl. 2.

63 A. EVANS, 1978, 1082; Ž. MILETIĆ, 1996, 178.

62 I. ŠARIĆ, 1988, 114-115, Fig. 2.

63 A. EVANS, 1978, 1082; Ž. MILETIĆ, 1996, 178.

Epidaura potvrđuju konstataciju G. Novaka⁶⁴ kako je nesumnjivo bilo više svetišta posvećenih Mitri. Ako se uzme u obzir da zasada znamo za lokaciju dvaju Mitrinih svetišta, na brdu sv. Juraj/Đurđe i u Močićima, njegov kult ostaje najbolje poznat na području rimske kolonije Epidaur.

U rimskom svijetu božanstva nisu bila vezana isključivo uz štovanje, već su se mogla naći i kao dekorativni element nekog objekta, ali se ni u tom slučaju ne može negirati mogućnost štovanja tog božanstva. U Bogišićevoj zbirci u Cavtatu nalazi se mali ulomak reljefa (Sl. 10). Na njemu je prikazana naga žena odjevena u himatij koji joj osim leđa prekriva još samo koljena. Ona se nalazi pokraj dvokolica u koja su upregnuta dva muškarca. Od svakog je muškarca sačuvana samo jedna noga. Prvi je ovaj ulomak reljefa publicirao M. Abramić, a već je bio poznat R. Schneideru, A. Evansu i Kohlu. Schneider je iznio mišljenje da se radi o Afroditi – Veneri. M. Abramić smatra da ova božica u desnici drži jabuku, a općenito da scena prikazuje otmicu Leukipida.⁶⁵ No, prema mišljenju N. Cambija očuvana figura bi mogla biti Nimfa vode pokraj koje prolazi povorka.⁶⁶ To prije što u desnici drži izduženu školjku, a ne jabuku, a drugom se rukom hvata za kosu. U kolima se nesumnjivo morala nalaziti neka figura (božanstva, Venere?). Prema Cambijevu mišljenju ovdje se nikako ne radi o otmici Leukipida. Kako do sada nije pronađen ni jedan natpis ili neki drugi dokaz koji bi ukazivao na javno štovanje Venere ili Nimfe vode, skloni smo vjerovati da se ovaj reljef nalazio unutar neke privatne građevine. U depou Dubrovačkih muzeja čuva se glava silena – satira izrađena od vapnenca.⁶⁷ Usprkos oštećenjima vidljivo je miješanje ljudskih i životinjskih odlika. Nebris na tjemenu svakako je znak da se radi o Silenu – satiru. Zasigurno se radi o rimskoj kopiji, a glava je bila namijenjena da se postavi uza zid ili u nišu, ako je suditi po dijelovima glave iza i ispod uha koji ukazuju na vrlo nemarnu obradu. Glava Silena je očito bila namijenjena interijeru neke rimske kuće u Epidauru, a ne može se isključiti ni moguća namjena u ambijentu vrta ili nimfeja. Glava bi se mogla datirati u prvu polovicu 2. stoljeća.⁶⁸ Reljef iz Bogišićeve zbirke i glava Silena – satira ukazuju na visoki standard tadašnjih stanovnika Cavtata.

Epidaurum confirm G. Novak's assertion⁶⁴ that there were several sanctuaries dedicated to Mithra. Given that for the time being we know of the position of two Mithraic sanctuaries, at St. George's Hill and in Močići, the cult remains best known on the territory of the Roman colony of Epidaurum.

In the Roman world, deities were not associated exclusively with worship. It was also possible to find them as decorative elements of certain structures, but even in that case the possibility of the deity's worship cannot be neglected. In Bogišić's collection in Cavtat there is a small relief fragment (Fig. 10). It depicts a woman with a himation covering her back and knees. She is standing next to a two-wheeled handcart with two harnessed men. On each of the men, only one foot has been preserved. The first to publish this relief fragment was M. Abramić, although R. Schneider, A. Evans and Kohl were already familiar with it. Schneider expressed the opinion that it was Aphrodite/Venus. M. Abramić believes that this goddess is holding an apple in her right hand, and that the scene generally represents the abduction of the Leucippides.⁶⁵ However, in N. Cambi's opinion, the preserved figure could be a water nymph which a procession is passing.⁶⁶ Cambi believes that the nymph holds an elongated shell rather than an apple in her right hand and her hair in her other hand. In the cart, there must have been a figure (of a deity, Venus?) In Cambi's opinion, we are not dealing with the abduction of the Leucippides. As to date not a single inscription or other evidence suggesting the public worship of Venus or a water nymph have been unearthed, it is believed that the relief was kept in a private building. The Dubrovnik Museums Depots hold the head of Silenus/a satyr, made of limestone.⁶⁷ Despite the damage, the mixture of human and animal characteristics is evident. The nebris on the crown of the head suggests that it is Silenus/a satyr. It is certainly an Ancient Roman copy, and the head was intended for setting next to a wall or a niche, as suggested by the extraordinarily coarse work of parts of the head behind and below the ears. Silenus's head was obviously intended for the interior of a Roman house in Epidaurum. We cannot exclude a garden or a nymphaeum as possible settings either. The head could be dated to the first half of the 2nd century.⁶⁸ The relief from Bogišić's collection and

64 G. NOVAK, 1972, 39.

65 M. ABRAMIĆ, 1952, 325.

66 N. CAMBI, 2006, 206-207.

67 N. CAMBI, 1975, 153-156, T I.

68 N. CAMBI, 1975, 154-156.

64 G. NOVAK, 1972, 39.

65 M. ABRAMIĆ, 1952, 325.

66 N. CAMBI, 2006, 206-207.

67 N. CAMBI, 1975, 153-156, Pl. I.

68 N. CAMBI, 1975, 154-156.

Iz svega iznesenog jasno je da se rimska religija i kultovi u Epidauru ne koncentriraju samo na sjedište kolonije, na poluotoku Ratu. Međutim, treba imati na umu da će se tek budućim arheološkim istraživanjima dobiti jasnija slika religija i kultura na poluotoku Ratu jer je ona zasigurno bila mnogo bogatija od ovoga što je na Ratu do sada nađeno. Svakako se ne možemo zadovoljiti samo jednim natpisom Jupitera i mogućim hramom na samom kraju poluotoka. Kada se govori o religiji i kultovima na ovom prostoru, svakako treba uzeti u obzir i sljedeća mjesta: Donji Obod, Konavle, Župu dubrovačku i Elafitske otoke. Donji Obod je bio vrlo važna točka u funkcioniranju kolonije, to više ukoliko se tamo nalazio hram posvećen štovanju carskog kulta, na što upućuje Dolabelin natpis i zapisi o pronađenim kipovima. Brončana statua Minerve iz Pridvorja je namijenjena privatnom štovanju te je vjerojatno bila unutar neke vile rustike u Konavlima. Kako su Konavle bogate plodnom zemljom, ne bi nas trebalo iznenaditi kada bismo potvrdili neko božanstvo vezano uz vegetaciju. Župa dubrovačka je arheološki potpuno neispitana, ali je zasigurno i njezino plodno tlo našlo svoju ulogu u ekonomskom pogledu Epidaura. Natpis Dijane iz Mandaljene mogao bi otvoriti pitanje o postojanju njenoga hrama. No, zasada ne možemo ni potvrditi ni negirati tu mogućnost jer ne znamo kakav je karakter imala Župa dubrovačka u rimskoj koloniji Epidaur i je li u njoj moguće očekivati urbani element poput hrama. Dijana jest božica vegetacija i prirode, pa natpis posvećen njoj svakako ukazuje na iskorištavanje plodnog tla u Župi dubrovačkoj. Također su arheološki neispitani i Elafitski otoci. Posebno se od njih izdvaja Lopud jer je na njemu pronađen ulomak Mitrinoga reljefa. Zasigurno su na Lopudu, ali i na drugim Elafitskim otocima, bila štovana i druga, nama zasada nepoznata rimska božanstva.

Preliminarno zaključujući temu o rimskoj religiji i kultovima u Epidauru, vidljivo je da će tek buduća arheološka istraživanja moći zatvoriti neka pitanja, a sigurno nova otvoriti. Naše skromne spoznaje o ovom aspektu rimskog života ipak su dovoljno jake da stvorimo kakvu-takvu sliku s ciljem poticanja na daljnja istraživanja.

the head of Silenus/a satyr indicate the high standard of the contemporary citizens of Cavtat.

From everything that has been asserted, it is clear that the Roman religion and cults in Epidaurum were not concentrated only in the colony's seat, the Rat Peninsula. However, only future archaeological excavations will yield a clearer picture of the religion and cults on the peninsula, because it was certainly much richer than what has been uncovered at Rat to date. Certainly, we cannot be satisfied with only a single inscription of Jupiter and a possible temple at the very tip of the Peninsula. When discussing religion and cults in this area, the following sites also need to be taken into consideration: Donji Obod, Konavle, Župa Dubrovačka and the Elafiti Islands. Donji Obod was a very important point in the functioning of the colony, especially if there was a temple dedicated to the worship of the imperial cult, as suggested by Dolabela's inscription and writings on the unearthed sculptures. The bronze statue of Minerva from Pridvorje was intended for private worship and was probably kept in a *villa rustica* in Konavle. As Konavle abounds in fertile soil, it would be no surprise if we were to find confirmation of a deity associated with vegetation. Župa Dubrovačka has not been excavated at all, but its fertile soil certainly played a role in the economic life of Epidaurum. Diana's inscription from Mandaljena might raise the question of the existence of a temple to her. However, for the time being, this possibility can be neither confirmed nor denied, as the character of Župa Dubrovačka in the Roman colony of Epidaurum is not known, and it is uncertain whether it is possible to expect an urban element such as a temple in it. Diana is a goddess of vegetation and nature, and the inscription dedicated to her certainly suggests the utilisation of the fertile soil in Župa Dubrovačka. The Elafiti Islands are equally unexcavated. Lopud in particular stands out among them, because a fragment of a Mithraic relief has been unearthed there. Other, as yet unknown, Roman deities were certainly worshipped on Lopud, but also on the other Elafiti Islands.

To summarise the preliminary conclusions on the Roman religion and cults in Epidaurum, it is evident that only future archaeological excavations will be able to solve certain questions and pose new ones. Our poor knowledge of this aspect of Roman life is, however, still strong enough to create at least some picture with the aim of stimulating further research.

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- ABRAMIĆ, M., 1952. - Mihovil Abramić, Antike Kopien griechischer Skulpturen in Dalmatia, *Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte*, Bd. 1, Festschrift für Rudolf Egger, Klagenfurt, 325-326.
- ALFÖLDY, G., 1969. - Géza Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg.
- BAZALA, V., 1955. - Vladimir Bazala, Kult Eskulapa u Epidauru i u Dubrovniku, *Farmaceutski zbornik*, 11, Zagreb, 550-552.
- BOJANOVSKI, I., 1983. - Ivo Bojanovski, Trebinje – rimsko Asamo (Asamum) s kratkim osvrtom na ager kolonije Epidaura, *Tribunia*, 7, Trebinje, 7-32.
- BOJANOVSKI, I., 1988. - Ivo Bojanovski, Bosna i Hercegovina u antičko doba, *Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, LXVII/6, Sarajevo.
- CAMBI, N., 1975. - Nenad Cambi, Dvije antičke glave iz Epidaura, *Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu*, VIII, Beograd, 153-162.
- CAMBI, N., 1998. - Nenad Cambi, Skupine carskih kipova u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Histria antiqua*, 4, Pula, 45-61.
- CAMBI, N., 2006. - Nenad Cambi, Antički Epidaur, *Dubrovnik*, n.s., XVII/3, Dubrovnik, 185-216.
- CIL III - *Corpus inscriptionum Latinarum*, sv. III, Berlin, 1873, Suppl., Berlin, 1902.
- EVANS, A. J., 1978. - Arthur J. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum: I Epitaurum, Canali and Risinium*, *Arhaeologia* XLVII, London – Westminster, 1883, (prijevod B. Kirigin, Cavtat – Konavle – Risan, *Mogućnosti*, 25, br. 8, 9, 11, Split).
- FABER, A., 1966. - Aleksandra Faber, Prilog topografiji ilirsko-rimskog Epidaura s posebnim obzirom na nova istraživanja, *Opuscula arhaeologica*, 6, Zagreb, 25-38.
- GAVELA, B., 1964. - Branko Gavela, Minerva Ειρηνοφόρος iz Konavala, *Zbornik Narodnog muzeja*, IV, Beograd, 115-126.
- GLAVIČIĆ, M., 2008. - Miroslav Glavičić, Epigrafska baština rimskodobnog Epidaura, *Arhaeologia Adriatica*, 2, 1, Zadar, 43-62.
- JADRIĆ, I., MILETIĆ, Ž., 2008. - Ivana Jadrić, Željko Miletić, Liburnski carski kult, *Arhaeologia Adriatica*, 2, 1, Zadar, 75-90.
- JADRIĆ-KUČAN, I., 2011. - Ivana Jadrić-Kučan, *Carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji* (disertacija/PhD Thesis), Zadar.
- KATIČIĆ, R., 1995. - Radoslav Katičić, Enhelejci, *Illyricum mythologicum*, Zagreb, 211-303.
- KOVAČIĆ, Lj., 2010. - Ljiljana Kovačić, Antički vodovod Vodovađa – Cavtat, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 24, Zagreb, 87-97.
- LISIČAR, P., 1966. - Petar Lisičar, Prilozi poznavanju Epidaura, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 4, Zadar, 25-64.
- LUČIĆ, J., 1966-67. - Josip Lučić, O nekim problemima najstarije dubrovačke povijesti, *Historijski zbornik*, XIX-XX, Zagreb, 537-547.
- LUPIS, B. V., NIČETIĆ, A., 2001. - Vinicije B. Lupis, Antun Ničetić, O novim arheološkim spoznajama na dubrovačkom području, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, XXXIII, 2, Zagreb, 67-75.
- MARGARITONI, M., 2001. - Marko Margaritoni, *Dubrovnik između povijesti i legende*, Dubrovnik.
- MARINOVIĆ, A., 1957-59. - Ante Marinović, Epigrafski spomenici o rimskom namjesniku Dolabelli u Cavtatu, *Analitički Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, 6-7, Dubrovnik, 121-128.
- MENALO, R., 2008. - Romana Menalo, Redni broj: 302 – Cavtat, poluotok Rat, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 5, Zagreb, 669-670.
- MIJOVIĆ KOČAN, S., 1984. - Stijepo Mijović Kočan, *Konavle*, Dubrovnik.
- MILETIĆ, Ž., 1996. - Željko Miletić, *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji* (disertacija), Zadar.
- NOVAK, G., 1965. - Grga Novak, Quaestiones Epidauritanae, *Rad JAZU*, 339, Zagreb, 97-140.
- NOVAK, G., 1972. - Grga Novak, *Povijest Dubrovnika I*, Zagreb.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1964. - Duje Rendić-Miočević, P. Cornelius Dolabela, legatus propretore provinciae Dalmatae, proconsul Africae Proconsularis, *Akten des IV Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik*, Wien, 338-347.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1989. - Duje Rendić-Miočević, Da li je spelaeum u Močićima kraj Cavtata služio samo Mitrinu kultu?, *Iliri i antički svijet, Ilirološke studije, povijest – arheologija – umjetnost – numizmatika – onomastika*, Split, 531-538.
- ŠARIĆ, I., 1988. - Ivan Šarić, Tri antička spomenika s otoka Lopuda, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 12, Zagreb, 111-117.
- ŠARIĆ, I., 2010. - Ivan Šarić, Rimski portret iz Lapada, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 24, Zagreb, 99-101.
- ŠAŠEL, A., ŠAŠEL, J. 1986. - Anna Šašel, Jaro Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter anos MCMIII et MCMXL repertae et editae sunt, *Situla*, 25, Ljubljana.
- ŠEGVIĆ, M., 1998. - Marina Šegvić, Stanovništvo Konavala u rimsko doba, *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti*, 1, Dubrovnik, 9-30.
- ŠTUK, N., 1913. - Niko Štuk, Iskopine u Epidauru (Cavtat, Ragusa Vecchia), *Bulletino di arheologia e storia dalmata*, XXXVI, Split, 57-59.
- WILKES, J. J., 1969. - John J. Wilkes, *Dalmatia*, London.
- ZANINOVIĆ, M., 1988. - Marin Zaninović, Villae rusticae u području Epidaura, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 12, Zagreb, 89-100.